

ԱՐՄԱՆ ՄԱՆՈՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու,
ՀՀ ԿԳՆ կրթության ազգային ինստիտուտ

ՍԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆԸ ԵՒ ՄԵԾ ԵՂԵՈՒՑԻ ՆԱՅԱՏԱԿՆԵՐԻ ԴԻՇՆԱՏԱԿԻ ԶԱՎԵՐԺԱՅՈՒՄԸ

«Մեծ է մեր վիշտը, խորունկ՝ մեր յուզումը նաև նրա համար, որ եւրոպական պետությունները ողբալիօրէն ուխտադրուժ գտնուեցին մեր ազգի, մեր դատի հանդէպ, եւ թոյլ տուեցին, որ ֆալսեղանի մարդկութեան հնագոյն եւ թանկագին մէկ մասնիկը կազմող, Արեւելում քրիստոնէայ աշխարհի դարաւոր առաջապահը հանդիսացող մեր բարի, մեր շինարար, մեր աշխատատու եւ խաղաղասէր ժողովուրդը ենթարկուի անլուր մարտիրոսագրութեան»:
ՎԱԶԳԷՆ Ա. ՊԱՆՃԵԱՆ

ՔԱՐԵՐ շարունակ Հայոց կաթողիկոսներն ու հոգեւորականները, մի ձեռքին՝ զենք, մյուսին՝ Ավետարան, կանգնել են հայ զինվորի ու ժողովրդի կողքին, ոգեշնչել նրանց ու մարտնչել «հանուն հայրենյաց եւ հավատքի», քանզի Հայոց եկեղեցին ազգային եկեղեցի է, կարողացել է պահպանել ազգային ինքնությունը, ոչ թե հակադրության մեջ է մտել ազգայինի հետ, այլ, հոգեւոր դրոշմ դնելով, հոգեւոր հավիտենականության մի նոր փայլ է հաղորդել ազգային արժեքներին: Այս իրողությունը նկատի ունենալով՝ Նիկոլ Աղբալյանը գրում է, թե չորրորդ դարում Հայաստանը քրիստոնէացավ, իսկ հինգերորդ դարում քրիստոնէությունը հայացավ: Հայոց եկեղեցին ազգային է ոչ միայն այն պատճառով, որ մեր եկեղեցու հավատացյալների գերակշիռ մասը հայ ժողովրդի զավակներն են, այլ որովհետեւ սերտորեն միահյուսված է հայ կյանքին, հավաքական արտահայտությունն է հայ մշակույթի, արվեստի, դպրության եւ ներառել է անգամ նախաքրիստոնէական շրջանի այն տարրերը, որոնք կենսունակ էին եւ շարունակեցին կենցաղավարել նոր վարդապետության շրջանակումը¹: Այսպիսով՝ Հայոց եկեղեցին, ժամանակային առումով, ներկայացնում է հայոց պատմության ընթացքի մի մասը, իսկ տարածական առումով՝ ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը եւ հայկական գաղթավայրերը:

¹ ԶԱՐԵԶ ՎԱՐԳՍՊԵՏ ԿԱՐԱՎՅԱՆ, http://haegtek-arm.blogspot.am/2013/09/blog-post_566.html:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն հետեւողականորեն ոչնչացրեց Օսմանյան կայսրության սահմաններում ապրող բազմահազար հայ բնակչությանը, որի մեծագույն մասը Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետեւորդ էր, այլեւ դաժան հաշվեհարդար տեսավ հայ հոգեւորականների հետ, ոչնչացրեց հայկական մշակույթը, եկեղեցիներն ու վանքերը, ուսումնագիտական կենտրոնները: Թուրքական իշխանությունները Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արք. Տեր-Եղիայանին աքսորեցին Բաղդադ, ապա՝ Մոսուլ, իսկ Սսի կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայանին՝ Բաբ (Հալեպի մոտ), ապա՝ Երուսաղեմ: Հայոց ցեղասպանության տարիներին նահատակվեց մոտ 4000 հայ հոգեւորական²: Ուստի, բնական է, որ Հայոց եկեղեցին չէր կարող անտարբեր մնալ, դեռ ավելին՝ որպէս որդեկորույս ծնող պարտավոր էր նահատակների ոգեկոչման եւ նրանց հիշատակի հավերժացման գործընթացի դրոշակակիրը լինելու... եւ եղավ:

Ըստ որոշ տվյալների՝ մեծ երգիծաբան Երվանդ Օտյանն առաջինն էր, որ Կ. Պոլսի «Ժամանակ» օրաթերթում առաջարկել էր 1915 թ. անմեղ զոհերի համար հիշատակի հատուկ օր ընդունել եւ ոգեկոչել այդ օրը³: Անվանի մշակութային գործիչ, հանրագիտակ, «Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարիին» կոթողային աշխատության հեղինակ Թեոդիկը 1919 թ. նոյեմբեր 11-ին «Բարեշրջութիւն հայ օրացոյցի» վերնագրով հոդվածի մեջ առաջարկում է, որ, հայ ազգի հին նահատակների փոխարեն, օրացոյցի եւ եկեղեցու մեջ հիշատակվեն հայության նոր նահատակներ⁴: 1919 թ., երբ Կ. Պոլսը գտնվում էր Անտանտի պետությունների զինված ուժերի հսկողության՝ ռազմակալության տակ, Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ մի խումբ հայ մտավորականների նախաձեռնությամբ ստեղծվում է «Ապրիլ տասնմէկի սգահանդէսի յանձնախումբ», եւ 1919 թ. ապրիլի 12-ին Կ. Պոլսում կատարվում է եկեղեցական եւ աշխարհական սգահանդէս⁵:

² Տէն «Էջմիածին», 1965, ԵԶԷ., էջ 112:

³ Տէն Ապրիլ 24. Ինչպէս է այս օրը մտել հայոց մեջ, <https://www.civilnet.am/news/2015/03/28/voices-tatul-hakobyan-the-history-of-april-24/265756>.

⁴ Տէն Թէոդիկ, Ամէնուն տարեցոյցը, Ժ.-ԺԳ. տարի 1916-1920, հրատ. Հրաչեայ Տէր-Ներսէսեանի, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 287:

⁵ Տէն Թէոդիկ, Յուշարձան 1915 ապրիլ (11) քսանըշորսի: Պատրաստուած «Ապրիլ (11) քսանըշորսի սգահանդէսի յանձնախումբ»ին կողմէ, Հաւաքեց եւ խմբ.՝ Թէոդիկ, առաջաբ.՝ Տ. Զաւէն Մարրլեան, Պէլլոթ, 1985, Շ. ԱՇԼԳԵԱՆ, Մեծ Եղեռնի առաջին ոգեկոչումները 1919-1920, «Կանթեղ», Գիտական յօդուածների ժողովածու, 2004, թիւ 1, էջ 132:

1920 թ. մարտի 25-ին անվանի հայ գրող Վրթանես Փափազյանը, որը Վաղարշապատի դպրոցի տեսուչն էր, նամակով⁶ դիմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեւորգ Ե. Սուրենյանցին՝ առաջարկելով Հայոց Տոնացույցի մեջ ամրագրել ապրիլի 11-ը (հին տոմարով)՝ իբրև «Յիշատակ 760 հայ նահատակ մտաւորականների, որոնք ընկան համաշխարհային մեծ պատերազմի օրերին՝ թրքական վայրագ սրից»։ Նույն առաջարկը նա ներկայացնում է նաև Հանրապետության խորհրդարանին, կրթութայան եւ արվեստի նախարարին։ Հայոց Հայրապետն անմիջապես արձագանքում է հատուկ շրջաբերականով՝ առ 26 մարտի 1920 թ.⁷, Երեւանի եւ Բաքվի կոնսիստորիաներին, Թիֆլիսի առաջնորդին եւ Ղարաբաղի կառավարչին հանձնարարում է, որպեսզի «առաջիկա Զատիկի երկուշաբթի մեռելոցին, մարտի 30/ապրիլի 12-ին՝ հանդիսաւոր հոգեհանգիստ կատարեն ի յիշատակ 1915 թ. ապրիլի 11-ին Կ. Պօլիս եւ Հայաստանի բոլոր գաւառներում նահատակած թիւով մօտ 760 մտաւորականների եւ հոգեւորականների»⁸։ Քանի որ 1920 թ. ապրիլի 11-ը համընկնում էր Սուրբ Հարության՝ Զատիկի տոնին, որոշվում է Մեծ Եղեռնի նահատակների հիշատակը նշել ապրիլի 12-ին՝ մեռելոցին։ Այն հանգամանքը, որ Հայոց կաթողիկոսը հենց հաջորդ օրը տալիս է համապատասխան շրջաբերական՝ բավարարելով անվանի գրողի խնդիրը, ենթադրել է տալիս, թե Գեւորգ Ե. Սուրենյանց կաթողիկոսը նույնպես մտադիր էր Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակի հատուկ օր սահմանելու⁹։

Արդեն հաջորդ՝ 1921 թ. Գեւորգ Ե. կաթողիկոսը կոնդակով (30 հոկտեմբեր 1921 թ.) կարգադրում է. «Մեք սովին Հայրապետական Կոնդակաւ հաստատեմք զտօն 11/24 ամսեանն ապրիլի անուանելով զօրն «Տօն Ազգային-յիշատակ բիրաւոր նահատակաց մերոց յընթացս համաշխարհային պատերազմին... որպէս եւ Մեք պատուիրեցաք տպագրել յետ

⁶ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք Ե., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Առաջին Հանրապետութեան տարիներին 1918-1920 թթ., կազմող Ս. Ա. Բեհբուդեան, Երեւան, 1999, Փաստաթուղթ թիւ 270, էջ 360-362. հմմտ.՝ Ս. ԲԵՀԲՈՒԳՅԱՆ, Ինչպէս եւ ե՛րբ հաստատվեց ապրիլի 24-ը Մեծ Եղեռնի նահատակաց օր, «Էջմիածին», 2003, Գ.-Դ., էջ 165:

⁷ Տե՛ս Ս. ԲԵՀԲՈՒԳՅԱՆ, Ինչպէս եւ ե՛րբ հաստատվեց ապրիլի 24-ը Մեծ Եղեռնի նահատակաց օր, էջ 165:

⁸ Անդ. տե՛ս նաև Վրթանես Փափազյանի առաջարկով ապրիլի 11-ը հիշատակի օր էր հայտարարվել դեռևս Ա. հանրապետութայան շրջանում, <http://www.avevelk.am/am/content/3/562/ՎրթանեսՓափազյանիառաջարկովապրիլի11ըհիշատակիօրէրհայտարարվելդեռելուԱհանրապետութայանշրջանում.html>.

⁹ Տե՛ս Շ. ԱՇԸԳԵԱՆ, Մեծ Եղեռնի առաջին ոգեկոչումները 1919-1920, էջ 134:

այսու յէջս օրացոյցի Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի»¹⁰: Այսպես, եկեղեցական օրացույցներում ավելանում է եւս մի հիշատակի օր՝ ապրիլի 24-ը, որպէս հիշատակ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում նահատակված բյուրավոր հայորդիների: Ցավոք, 1926 թ., Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան հատուկ որոշմամբ, արգելվեց Հայոց եկեղեցու կողմից Մեծ Եղեռնի օրվա՝ ապրիլի 24-ի նշումը¹¹:

Այդպիսով՝ Խորհրդային Հայաստանում 1926–1965 թթ. ոչ միայն պաշտոնապէս չէր նշվում Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը, այլեւ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն էր արգելվում ապրիլի 24-ին հիշատակի որեւէ արարողութիւն կամ հոգեհանգստյան կարգ կատարելը: Ինչպէս դիպուկ նկատել է արձակագիր Վ. Պետրոսյանը. «...Մինչեւ 1965 թվականը, ամեն ապրիլի 24-ը մենք նույնիսկ զրկված էինք... տխրելու իրավունքից: Դա վիրավորում էր մեր ազգային ինքնասիրութիւնը՝ տարեցտարի գերլարման հասցնելով մեր ազգային համբերութեան եւ արժանապատիւթեան պրկված զսպանակը: Եւ Մեծ ցեղասպանութեան 50-ամյա տարելիցի օրն այդ զսպանակը պայթեց»¹²:

Իրավիճակը փոխվեց միայն 1965 թ.: 1964 թ. օգոստոսի 17-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը հրապարակեց սրբատառ կոնդակ Մեծ Եղեռնի 50-ամյա տարելիցի կապակցութեամբ¹³: Կոնդակը սկսվում է Վեհափառ հայրապետի՝ սեփական ժողովրդի պատմութեանը տված բյուրեղյա գնահատականով. «Մեր հինաւուրց ազգի պատմութիւնը կենդանի յուշարձան մըն է, մարդկային աշխարհի հորիզոնին վրայ բարձրացող, շաղաժուած ու մարմին առած նահատակներու արիւնով, բարիին ու գեղեցիկին ծառայելու ստեղծարար հանճարով եւ սեփական ազգ ու ազատ հայրենիք կերտելու սրբազան կիրքով, այն օրէն մանաւանդ, երբ Աւետարանի լոյսը իջաւ ի Հայաստան աշխարհ: Քրիստոսի Աւետարանով հայ ժողովուրդը հաւատաց կեանքին, հաւատաց լոյսին ու շինարար աշխատանքին, եւ հաւատաց, թէ «սէր ոչ երբեք անկանի» (Ա Կոր. ԺԳ. 8)»¹⁴:

Լուսամիտ ու բարեհամբավ Վազգեն Առաջինը իսկապէս համոզված էր, որ «Հայոց նահատակութիւնը վերջնապէս պսակուած է յաղթութեան

¹⁰ Ս. ԲԵՆԲՈՒԳՅԱՆ, Ինչպէս եւ երբ հաստատվեց ապրիլի 24-ը Մեծ Եղեռնի նահատակաց օր, էջ 168–169:

¹¹ Տէն «Հայոց պատմութիւն», Երեւան, 2016, էջ 14:

¹² Վ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Մեր ժողովուրդը իմն է՝ ինչպէս... իմ վիշտը, Երեւան, 2003, էջ 133:

¹³ Տէն «Էջմիածին», 1964, Լ.-Թ., էջ 3–5:

¹⁴ Անդ, էջ 3:

բրաբրիտնով ու նոր կեանքի լուսաբացով եւ վերածնած է մեր հինաւուրց երկիրը Հայաստան, իբրեւ ազգային պետութիւն: ...Այսօր, բոլոր հայերուն համար, ուր որ ալ գտնուին անոնք, աղօթքի օր է նաեւ մեր ժողովուրդի խաղաղ զարգացման ու բարօրութեան համար, մեր նորակերտ հայրենի երկրի անսասանութեան ու շինութեան համար, ապրող ու շնչող եւ լոյսի մէջ աճող Մայր Հայաստանի համար:

Մեր նահատակները մեռան ապրելու յոյսով եւ հայ հայրենիքի վերածնունդի տեսիլքով:

Այսօր, բոլորիս համար աղօթքի օր է նաեւ համայն աշխարհի խաղաղութեան եւ ժողովուրդներու իրաւ եղբայրութեան համար, որպէսզի այլեւս երբեք աշխարհի երեսին ոչ մէկ տեղ արին չհոսի, եւ մարդիկ սուր չքաշեն իրենց նմաններուն վրայ: Թող խաղաղութիւն ըլլայ աշխարհի բոլոր սահմաններուն վրայ եւ բոլոր մարդոց սրտերէն ներս: Թող «ոգոսմութիւն եւ եղբայրութիւն պատահեցին, արդարութիւն եւ խաղաղութիւն համբուրեցին» (Մաղմ. ԶԴ. 14)¹⁵:

Մեծ Եղեռնի հիսնամյա տարելիցի առթիւ հրապարակած սրբատառ կոնդակում Ամենայն Հայոց Վազգեն Առաջին սրբանուն հայրապետը տալիս է հետեւյալ հորդոր-հրահանգները.

«ա. որ յառաջիկայ 1965 տարին հռչակուի մեր Եկեղեցիին եւ համայն մեր ժողովուրդին համար ազգային սուգի եւ աղօթքի տարի:

բ. որ Հայաստանեայց բոլոր եկեղեցիներուն մէջ ապրիլ 24-ին տեղի ունենան կրօնական յատուկ արարողութիւններ եւ հոգեհանգստեան պաշտօններ՝ աղօթելու համար մեր բիրաւոր նահատակներու հոգւոց խաղաղութեան եւ լուսաւորման համար:

գ. որ բոլոր հայ եկեղեցիներուն մէջ, Ս. Սեղանի մը առջեւ, զետեղուին մշտավառ կանթեղներ՝ նուիրուած հայ նահատակներու յիշատակին: Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ մշտավառ կանթեղ մը պիտի զետեղուի քրիստոնէութեան առաջին մարտիրոս Ս. Ստեփանոսի սեղանի վերեւ, ուր եւ այսուհետեւ պիտի մատուցուի յատուկ սուրբ պատարագ ամէն տարի ապրիլ 24-ին:

դ. որ բոլոր հայ եկեղեցական համայնքներուն եւ գաղութներուն մէջ, Հայ Եկեղեցւոյ հովանիին ներքեւ, անխտիր բոլոր հայկական միութեանց համերաշխ գործակցութեամբ, կազմակերպուին համազգային յուշի եւ յարգանքի հանդիսաւոր հաւաքոյթներ, դասախօսութիւններ,

¹⁵ «Էջմիածին», 1964, Ը.-թ., էջ 4-5:

գրական-գեղարուեստական նիստեր հայ եւ այլազգի հասարակութեանց համար՝ նուիրուած Ապրիլյան եղեռնին:

Ե. որ հայ եկեղեցական իշխանութիւնները, ազգային-հասարակական կազմակերպութիւնները, պատմագիտական-գրական-մշակութային հիմնարկութիւնները եւ հայ մամուլը իրենց սեպուհ պարտքը համարեն խօսքով ու գործով ոգեկոչելու նուիրական յիշատակը Մեծ Եղեռնի տարիներուն մարտիրոսացած հայ ժողովուրդին, հայ հոգեւորականներուն եւ գրական-հասարակական մեծանուն գործիչներուն՝ հրապարակելով հայ եւ այլազգի հեղինակներու պատմական վկայութիւնները, վաւերաթուղթերը, ուսումնասիրութիւնները, յուշերը եւ գրական-գեղարուեստական գործերը»¹⁶:

Սրբատառ հայրապետական կոնդակում, հրահանգներից հետո, շարադրված է երկնապարգեւ ու երկնառաք կաթողիկոսի մաղթանք-օրհնությունը, որը եզրափակվում է հետեւյալ խոսքերով. «Թող ապրի յաւէտ հայ ազգը համայն, որպէսզի շատնայ լոյսը աշխարհի»¹⁷: Արդարեւ, հայ ազգի՝ հայրենասեր ու ազգապաշտ հոգեւոր առաջնորդը եւ նույն ազգի երախտագետ զավակը, արդարորեն բարձր գնահատելով սեփական ազգի ներկայացուցիչների արժանիքներն ու կարողութիւնները, արժանին մատուցելով իր ազգակիցներին՝ նրանցից յուրաքանչյուրին համարում է մի-մի լուսատու, ապա վստահաբար հավելում, որ հայ ազգի կենսունակութեամբ ու բազմամարդութեամբ շատանալու է լոյսը աշխարհի:

Հայ ազգը երկնածիր ու պայծառամիտ իր այս կաթողիկոսին՝ Վազգեն վեհափառին է պարտական նաեւ Հայոց ցեղասպանության փաստի բարձրաձայնման, միջազգային հնչեղութեան եւ ճանաչման գործընթացի սկզբնավորման համար¹⁸: Այսպես, Եղեռնի 50-ամյակի առթիւ Վազգեն Առաջինը 1964 թ. սեպտեմբերի 24-ին նամակ հղեց Հռոմի Պողոս Զ. պապին, այնուհետեւ նույնաբովանդակ նամակներ ուղարկեց նաեւ Մոսկվայի եւ Համայն Ռուսաստանի Պատրիարք Ալեքսիին, Քենտրբերիի Արքեպիսկոպոս եւ Համայն Անգլիայի Միտրոպոլիտ Մայքլ Ռեմզիին, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ընդհանուր քարտուղար, դոկտոր, պատվելի Վիսսեր դՆուֆտին՝ Հռոմի Պողոս Զ. պապին ուղարկված նամակում կարդում ենք հետեւյալը. «Նորագույն պատմության մեջ առաջին

¹⁶ «Էջմիածին», 1964, Ը.-թ., էջ 5:

¹⁷ Անդ, էջ 5:

¹⁸ Տե՛ս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը եւ Երկրորդ հանրապետությունը, Երեւան, 2015, էջ 62:

ցեղասպանության մեծ ոճիրն էր, որ կատարվեց: Նահատակված հայ ժողովրդի միակ մեղքն էր, որ նա կամեցել էր այս աշխարհի վրա ապրել իբրև քրիստոնյա եւ ազատ ազգություն:

Մենք, իբրև Հայրապետ Հայ Եկեղեցու, Մեր խղճի պարտքը նկատեցինք հատուկ մի կոնգակ գրի առնել, 17 օգոստոս 1964 թվակիր, նվիրված Հայ Եկեղեցու եւ հայ ժողովրդի այս մեծ ողբերգության հիսնամյա տարելիցին, 1965 թվականը հռչակելով սուգի եւ աղոթքի տարի:

Այսու Ձերդ Սրբության եւ համայն Կաթողիկե Ս. Եկեղեցու բարձր ուշադրությունը հրավիրում ենք սույն տարելիցի վրա, խորհելով, թե առաջնորդված քրիստոնեական գույթի եւ արդարության զգացումից, պիտի կամենայիք առաջիկա տարի ապրիլ 24-ի օրը Ձեր եւ Ձեր մեծ Եկեղեցու աղոթքը միացնել մեր աղոթքներին՝ երկու միլիոն նահատակ քրիստոնյա հայերի հոգիների խաղաղության համար»¹⁹:

1965 թ. ապրիլի 24-ին, Մեծ Եղեռնի հիսնամյա տարելիցի կապակցությամբ, աշխարհասփյուռ հայության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ՝ հայ ազգին պատուհասած աղետի ականատեսներ ու նրանց զավակներ, մեծաթիվ ուխտավորներ ներկա եղան Մայր Աթոռում կազմակերպված հիշատակի արարողություններին: Հիշատակի արարողություններին իրենց մասնակցությունը բերեցին ՀՍՍՌ մինիստրների սովետին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Կ. Դալլաքյանը, խորհրդահայ մշակույթի երեւելի ներկայացուցիչներ Մ. Սարյանը, Պ. Սեւակը, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, Ա. Առաքելյանը, Կ. Զարյանը, Լ. Խաչիկյանը, Ա. Ղարիբյանը, Ա. Աբրահամյանը, Բ. Առաքելյանը, Կ. Ղաֆաղարյանը, Վ. Հարությունյանը, Ռ. Իսրայելյանը, Ալ. Հարությունյանը, Գ. Էմինը եւ ուրիշներ²⁰: Ամենայն Հայոց լուսաճառագ Վազգեն Առաջին կաթողիկոսը մատուցեց սուրբ եւ անմահ պատարագ, կատարվեց հոգեհանգստյան կարգ՝ նվիրված հայ ժողովրդի հավաքական մարտիրոսագրության հիսունամյակին, ապա Մայր տաճարի հյուսիսային կողմում տեղի ունեցավ Մեծ Եղեռնի նահատակների հուշարձանի հիմնարկեքի արարողություն: Երեկոյան Վազգեն Առաջինը, իրեն ուղեկցող բարձրաստիճան հոգեւորականների թափորով, իր ներկայությամբ պատվեց Երեւանի Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի եւ բալետի պետական ակադեմիական թատրոնում տեղի ունեցած հանդիսավոր նիստը: Ապրիլի 25-ին Մայր տաճարում

¹⁹ «Էջմիածին», 1964, ԺԱ., էջ 8-9:

²⁰ Տե՛ս «Էջմիածին», 1965, ԵՁԵ., էջ 113, հմմտ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 63:

հանդիսավոր պատարագ մատուցվեց, ապա գումարվեց հուշ-նիստ՝ նվիրված Մեծ Եղեռնի հիանամյակին:

1965 թ. հոկտեմբերի 31-ին Վազգեն Առաջին կաթողիկոսը, հոգեւոր դասի եւ հյուրերի ուղեկցությամբ, Մայր տաճարի հյուսիսային կողմում հանդիսավորապես բացեց Մեծ Եղեռնի նահատակների հուշարձանը, որի հեղինակն էր նշանավոր ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյանը: Հուշարձանի քարե պատվանդանի վրա գրված էր. «Խաչքար աղոթքի եւ ուխտի, ի հիշատակ 1915 թվի ապրիլյան եղեռնի հայ ահատակների»²¹: Հուշարձանի երկրորդ երեսի վրա՝ աղեղնաձեւ քարե վահանի մեջ, փորագրված են հայ ժողովրդի արիությունը եւ ազատագրական պայքարի անշեշ ոգին արտահայտող հերոս բնակավայրերի անունները՝ Վան, Մուսա լեռ, Շապին Գարահիսար, Հաճըն, Մարաշ, Եղեսիա, Զեյթուն, Սասուն եւ Սարդարապատ: Բացելով կոթողը՝ Վազգեն Առաջինը մասնավորապես ասաց. «Այս տարի, ապրիլի 24-ին, Մենք օրհնեցինք այս հողը, որպեսզի այստեղ մարմին առնե կոթող մը, նվիրված 1915 թվականի հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերու հիշատակին: Ահա՛ այդ կոթողը, խորհրդանիշը հայոց վշտին, խորանը մեր աղոթքին, վե՛մը մեր ուխտին: Դիտեցե՛ք զայն, խաչքարերու համախումբ հորինվածք մըն է ան, որ կապրի, կշարժի եւ դեպի երկինք կտանի վիշտը ամբողջ ժողովուրդի մը, որ մեզի հետ կբաժնե համայն մարդկությունը, որովհետեւ անոր ծոցին մեջ, հիսուն տարիներ առաջ, հնարավոր դարձավ պատմության մեծագույն ողբերգություններեն մին, առաջին ցեղասպանությունը մեր դարուն:

Այս խաչքարը դեպի երկինք կտանի նաեւ մեր աղոթքը մոտ երկու միլիոն մեր նահատակ զավակներուն հոգիներու խաղաղության եւ լուսավորման համար: Անոնք գերեզման իսկ չունեցան այս աշխարհի վրա, սակայն մեր սրտերը կվկայեն, թե «նոցա է արքայութիւն երկնից»...

Այս օրեն սկսյալ սրբավայր մըն է այստեղ, նվիրված մեր ողբերգական անցյալին, մեր զոհված եղբայրներու եւ քույրերու հիշատակին, մեր ժողովուրդի ինքնապաշտպանության հերոսամարտերուն, մեր ազգային ուխտին»²²: Այս իրադարձությունն ուղագրավ է նաեւ այն առումով, որ Նահատակաց հուշարձանի բացման արարողությունը զուգահեռապես Վազգեն վեհափառի գահակալության տասնամյա հոբելյանին, ուստի ներկա էին նաեւ այդ առիթով Հայաստան ժամանած քույր եկեղեցիների

²¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1965, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 45:

²² «Էջմիածին», 1965, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 47-48:

գահակալները: Հավելենք, որ մինչ այդ պահը Մեծ Եղեռնի նահատակների հիշատակին նվիրված միակ հուշարձանը՝ մատուռի տեսքով, 1950-ական թվականներին կառուցվել էր Անթիլիասում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանի տարածքում, ուր ամփոփվել էին Դեր Զորից բերված զոհերի աճյուններ:

Փաստորեն, 1964 թ. օգոստոսի 17-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի հրապարակած սրբատառ կոնդակը, որով առաջիկա 1965 թ. հուլիսին էր Հայոց եկեղեցու եւ համայն հայ ժողովրդի համար ազգային սգի եւ աղոթքի տարի, նախորդեց Հայոց պատմության շրջադարձային կարեւոր իրադարձությանը՝ երբ 1965 թվականից խորհրդային Հայաստանում սկիզբ դրվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը ապրիլի 24-ին պաշտոնապես նշելու ավանդույթին, եւ հայ ազգի մեծագույն ողբերգությունը վերջապես դադարեց արգելված թեմա լինելուց: Այդ գործում անգնահատելի է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար Յակով Նիկիտայի Զարոբյանի ներդրումը. հայրենասեր մեծ գործիչը վճռական քայլեր ձեռնարկեց հայ ժողովրդին պատուհասած ողբերգության զոհերի հիշատակին նվիրված միջոցառումները պատշաճ կազմակերպելու համար: 1965 թ. փետրվարին Հայկական ՍՍՀ կառավարությունը պատրաստեց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրի կառուցման որոշման նախագիծը, Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը հաստատեց այն: հուշարձանի բացման պաշտոնական արարողությունը ծրագրված էր 1967 թ. ապրիլի 24-ին, սակայն տեղափոխվեց Հայաստանի խորհրդայնացման օրը՝ նոյեմբերի 29-ին: Եւ ահա, 1967 թ. նոյեմբերի 29-ին, Ծիծեռնակաբերդի բարձունքում հանդիսավոր արարողությամբ բացվեց Մեծ Եղեռնի զոհերի հուշահամալիրը²³, որը նաեւ հայ ազգի վերածնունդը խորհրդանշող եւ միավորող եզակի հուշարձան է:

1975 թ. ապրիլի 24-ին, Մեծ Եղեռնի 60-ամյա տարելիցին, առաջին անգամ ժողովրդի հետ միասին Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր բարձրացավ Հայաստանի դեկավարությունը՝ ՀԿԿ ԿԿ-ի առաջին քարտուղար-Կարեն Դեմիրճյանի գլխավորությամբ: Այդ օրն առաջին անգամ հայտարարվեց լուսնային րոպե: Կ. Դեմիրճյանն իր հեռուստաեւրոյթում

²³ Տե՛ս կրանում է Ծիծեռնակաբերդում Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիրի բացման 50 տարին, <https://armenpress.am/arm/news/914225/Iranum-e-tsitsernakaberdum-hayoc-cexaspanutyanyan-zoheri.html>:

դատապարտեց Օսմանյան Թուրքիայի իրականացրած զազրելի ոճրագործությունը՝ տալով քաղաքական գնահատական եւ որակելով որպէս 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն²⁴, մտցվեց ապրիլքսանչորսյան «Լուսնի ռոպէն»:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության առաջին նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ղեկավարման տարիներին Միջին Արեւելքի բարձունքում կառուցվեց թանգարան, որը հետագայում անվանվեց Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ: Թանգարանը բացվեց 1995 թ. ապրիլի 24-ին՝ Մեծ Եղեռնի 80-րդ տարելիցի օրը²⁵:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի՝ Մեծ Եղեռնի նահատակների հիշատակի հավերժացման մտայնությամբ ձեռնարկված միջոցառումներն իրենց լրմանը հասան եւ պսակվեցին Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբազասման արարողությամբ: 2015 թ., Մեծ Եղեռնի 100-րդ տարելիցի առթիվ, ապրիլի 23-ի երեկոյան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Ս. Տրդատի բաց խորանում 400 տարվա ընդմիջումից հետո, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Մայրազուն Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի հանդիսապետությամբ կատարվեց կարգ. Հայոց եկեղեցու սրբերի շարքին դասվեցին Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերը: Ապրիլի 24-ը հռչակվեց «Յիշատակ Սրբոց նահատակաց, որք կատարեցան յընթացս Յեղասպանութեան Հայոց վասն հաւատոյ եւ վասն Հայրենեաց»²⁶: Որից հետո տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբապատկերների քողազերծումը եւ օրհնությունը: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը եւ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսն աղոթքից հետո Սրբալույս Մյուռոնով օձեցին երկու սրբապատկերները²⁷: Սրբադասման արարողությունն ամփոփվեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի՝ Հայոց ցեղասպանության սուրբ նահատակների բարեխոսության հայցով, եւ ապա, սրբազասման պատմական առիթով, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Մայրազուն Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը եւ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսը իրենց հայրապետական պատգամը հղեցին աշխարհասփյուռ հայությունը:

²⁴ Տե՛ս 1975-ին Կարեն Դեմիրճյանը պաշտոնապես դատապարտեց Թուրքիային (տեսանյութ), <http://www.alplus.am/1538161.html>:

²⁵ Տե՛ս Թանգարանի մասին, http://www.genocide-museum.am/arm/museum_info.php:

²⁶ Տե՛ս Մայր Աթոռում տեղի ունեցավ Հայոց Յեղասպանության նահատակների սրբազասման արարողությունը (նկարներ), <http://ter-hambardzum.net/մայրաթոռումտեղիունեցավիպոցը>:

²⁷ Օձված սրբապատկերը ապրիլի 24-ին երկրպագության դրվեց Միջին Արեւելքում:

Սրբադասման արարողության ավարտին՝ ժամը 19:15-ին (պատահական ընտրված ժամ չէ, այլ խորհրդանշում է 1915 թվականը), ազդարարվեց լուսնային ռոպե, ապա Մայր տաճարի, աշխարհի գրեթե բոլոր հայկական եկեղեցիները եւ քրիստոնեական քույր եկեղեցիները հնչեցրին 100 գույժ-ղողանջ, որին հաջորդեց տոնական զողանջը՝ ի պանծացումն Հայոց ցեղասպանության սուրբ նահատակների:

Այս հոգեզմայլ եւ հրաշափառ միջոցառումներով, հիրավի, ամբողջացան Մեծ Եղեռնի նահատակների հիշատակի հավերժացման ձեռնարկումները, եւ, երջանկահիշատակ Վազգեն Առաջին հայրապետի մարգարեական խոսքերի համաձայն՝ այդ օրը «Հայ ժողովուրդի զաւակները, որ ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի... երկիւղածութեամբ կը խոնարհին բիւրաւոր նահատակներու անյայտ գերեզմաններուն առջեւ ու կաղօթեն անոնց անմահ հոգիներու խաղաղութեան եւ երանութեան համար: Եւ կը վերանորոգեն իրենց ուխտը՝ սուրբ պահելու անոնց նուիրական յիշատակը ու մնալու հաւատարիմ անոնց լոյս հաւատքին, անոնց հերոսական ոգիին, հայոց ազգը մէկտեղուած եւ հայոց ամբողջ երկիրը փրկուած տեսնելու անոնց պայծառ երազին»²⁸:

Այսպիսով՝ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, հավատարիմ իր ազգային եկեղեցու լինելու էութեանը եւ սեփական ժողովրդին բաժին հասած ցավերին ու արհավիրքներին միասնաբար դիմակայելու իր առաքելութեանը, եւս մեկ անգամ ապացուցելով իր ազգային եկեղեցի լինելը՝ ձեռնամուխ եղավ Մեծ Եղեռնի նահատակների հիշատակը հավերժացնելու եւ հավուր պատշաճի նշելու գործին: Հայ Առաքելական Եկեղեցին՝ ի դեմս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի, որպէս որդեկորույս, սգատեր մայր, բայց ոչ երբեք եղբրամայր, ամեն ինչ արեց կորուսյալ զավակների խնկելի հիշատակը իբրեւ նահատակների կրոնական սգատոն պատշաճորեն նշելու գործում: Հայոց եկեղեցու եւ Մայր Աթոռի առաջին ոգեկոչումները, իբրեւ մայրական սիրո եւ գուրգուրանքի արտահայտություն ու որդեկորույս ծնողների՝ զավակների հանդեպ հիշատակի, սգո եւ հարգանքի տուրք, նվիրված են եղել Մեծ Եղեռնի օրերին նահատակված հայ մտավորականների եւ հոգեւորականների հիշատակին: Հետագա անբարենպաստ ներքաղաքական ու աշխարհաքաղաքական իրադրության պայմաններում, բազմաթիվ փորձություններ ու խոչընդոտներ հաղթահարելով, երախտավոր Մայր Աթոռը, հանձինս իր հայրենասեր-որդիասեր,

²⁸ «Էջմիածին», 1964, Ը.-թ., էջ 4. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 60-61:

շրջահայաց ու ողջամիտ գահակալների, կարողացավ միս ու արյուն տալ, իրականացնել իր հոգու գանձատուն-ավանդատան մեջ անթեղված նվիրական երազանքն ու ծնողական պարտքի բյուրեղացումը՝ Մեծ Եղեռնին զոհ գնացած զավակների հիշատակի հավերժացումը:

РЕЗЮМЕ

Армянская Апостольская Церковь, будучи верной традициям национальной церкви и продолжателем своей исторической миссии, противостоя испытаниям и несчастьям, выпавшим на долю собственного народа, предприняла масштабные действия для того, чтобы увековечить памяти мучеников Геноцида армян.

Дальнейшие неблагоприятные внутривнутриполитические и геополитические события послужили причиной новым испытаниям и препятствиям, выпавшим на долю Армянской Церкви. Однако, благодаря мудрости и осмотрительности верховных правителей, Армянская Апостольская Церковь смогла воздать дань памяти жертв Геноцида армян.

SUMMARY

The Armenian Apostolic Church, being faithful to the traditions of the national church, in confronting the pains and misfortunes that befell her own people, and being the continuer of her historical mission, undertook large-scale actions to perpetuate the memory of the victims of the Genocide.

Further unfavorable domestic political and geopolitical events led to new challenges and obstacles that the Armenian Church had to face. However, thanks to the wisdom and sagacity of spiritual leaders, the Armenian Apostolic Church did her best to make the sacred dream come true by eternalizing the memory of the victims of the Genocide.

